

Иван Вазов пише основната част от романа „Под игото“ в изгнание - жертва на русофилските си виждания, той прекарва известен период от живота си /1887 - 1888 г./ в Одеса. Носталгията, родена от изгубения досег с родината, е основната движеща сила, която го кара да създаде този пръв успешен български роман. Като използва за сюжет подготовката на Априлското въстание и с идеята да разкрие духовното израстване на българина, Вазов разгръща основното действие в градче, което отлично познава - неговият роден Сопот. Носещ в произведението името Бяла Черква, малкият планински градец е населен от герои, голяма част от които авторът познава лично. Това придава историческа и образна достоверност на романа, като го превръща в своеобразна енциклопедия на българския национален живот преди Освобождението във всичките му аспекти.

„Под игото“ не може да се определи само като исторически роман. Освен историческите факти, в него е отразен и социално-битовият живот на народа; разказана е и историята на една любов, която се ражда, живее и умира, колкото трагично, толкова и красиво; вплетена е и криминална интрига, която заедно със срещашите се на места хумористични сцени и иронични забележки на автора, превръща романа в увлекателно четиво. Като използва европейски образци за изграждането на произведението и личните си спомени, за да сътвори характерната за епохата атмосфера по българските земи, Иван Вазов постига целта си - романът му е сложен и многопластов, богат на образи и събития, засягащ проблеми, които са общочовешки и национални. Едновременно с това „Под игото“ е четивен роман, достъпен за най-широк кръг читатели и в никакъв случай скучен.

Писателят знае, че произведението му ще остане за поколенията роман-епопея. Той вече е написал „Епопея на забравените“, в която са възпяти най-величавите мигове от българската история; създал е и поестта „Чичовци“, в която е разказал за живота под робство на обикновените „малки“ хора. „Под игото“ се явява идейна смес от двете произведения, която обаче живее собствен пълноценен литературен живот. В романа Вазов показва пътя, който някои от „чичовците“ изминават, за да достигнат до подвига на героите от „Епопея на забравените“. Всичките сюжетни линии и многообразието от образи са подчинени именно на тази идея - да се проследи духовното съзряване на обикновения човек от народа до идеята за свобода.

За да разкрие истинската стойност на свободата, Иван Вазов рисува нейната противоположност - робството. В романа робството присъства навсякъде - на места ярко изразено, на други - само загатнато. Следи от него могат да се открият във всяка сцена от романа; няма герой, който да не е докоснат от него. Според писателя

робството не е толкова страшно с насилието и жестокостта на турците, колкото с отпечатъка, който оставя в душите на хората. Вазов е убеден, че „робската“ психика е най-голямата пречка за българите по пътя към свободата.

Въпреки това в романа не липсват разтърсващи натуралистични сцени на турска жестокост. Още във втората глава на произведението Вазов рисува подобна сцена: среднощното посещение на Емексиз Пехливан и Топал Хасан във воденицата, в която малко преди това се скрива Бойчо Огнянов. Емексиз Пехливан е наречен „пладнешки и нощен злодеец“ - с тази характеристика Вазов показва, че за турците е нещо нормално да безчинстват не само нощем, но дори и посред бял ден - дотолкова е укрепнало тяхното чувство на безнаказаност. Още по-добре авторът описва Емексиз Пехливан чрез думите на воденичаря: „Той е, дете разплака дете в майка“. Безброй злини трябва да извърши човек, за да му бъде прикачено подобно абсурдно на пръв поглед определение. Това е типично народен израз, използван от българина за най-големите човешки „зверове“. За да покаже, че ненапразно турчинът е споменаван по този начин от местните жители, Иван Вазов изброява част от деянията му: избиването на децата на местен селянин, обезглавяването на друго дете след това... В едно нормално общество убийството на дете е престъпление, което не може да остане безнаказано, и за което наказанието е едно от най-тежките. Вазов разкрива един от абсурдите на робството, за да докаже неговата несъстоятелност - само защото е турчин, Емексиз Пехливан може да си позволи да убие по особено жесток начин не едно, а няколко български деца, и въпреки това да продължи да безчинства безнаказан. Това показва една от основните черти на робството - липсата на човешки права за българите, на които турците гледат като на „рая“, с която могат да правят, каквото си искат.

С краткото "представяне" на двамата турци авторът подготвя читателя за следващата сцена. От подобни „гости“ воденичарят не може да очаква нищо добро. Само благодарение намесата на Бойчо Огнянов той не става свидетел на изнасилването на собствената си дъщеря. Момичето е на тринадесет-четирнадесет години - към извършените вече убийства на деца турчинът без смущение би прибавил и сексуално насилие над дете, при това - поредния абсурд на робството - извършено пред очите на родителя му. Това е доказателство за липсата на законност по българските земи по онова време - законите са се прилагали строго само спрямо българите, докато истинските „разбойници“ са се чувствали над тях. Подобно чувство на безнаказаност способства да се изгради у турчина самочувствието на господар, което за нещастие е придружено от нечовешка жестокост. Иван Вазов показва, че робството действа и в двете посоки - у българина моделира „робска психика“, характерна с насадените в нея трайни чувства на страх и примирение, а у турците оформя психиката на "звяр", у когото са изчезнали всякакви задръжки и на преден план са изведени инстинкти и страсти от най-тъмната част на човешкото съзнание: и народът е оставен на "милостта" на такива "господари".

Показателна е и главата „Бог високо, цар далеко". Самото заглавие може да служи като мото за предосвоборженската действителност по българските земи. По онова време България е място, където ако си българин, за един вестник може да те затворят /Соколов/, но ако си турчин - няколко убийства дори не са достатъчни да влезеш в затвора. В главата две заплети извършват поредното зверство - пребиват до смърт с ритници възрастния баща на един от героите, защото отказва да им каже къде е синът му. Още с пристигането си турците се държат нагло и като у дома си, като раздават нареждания на стопаните на къщата. Поредният абсурд на робството - българинът не може да се радва на спокойствие дори и в собствения си дом. Домашният му уют може да бъде нарушен по всяко време на денонощието и той е принуден да храни неканените си гости с храна по тяхно желание, независимо от материалното си състояние. За да засилят чувството на унижение за „гявурите", турците искат не стопанина, а децата му да им слугуват. Иван Вазов често съпоставя взаимоотношенията „родители – деца", за да покаже една от причините за създаването на „робска психика" у българското население - с действията си родителите имат за цел още от малки да приучат българчетата към подчинение. В края на главата домакинът дори е принуден да откупи свободата си от „гостите", като за тази цел дава единствената ценност на семейството - връвта с парички на дъщеря си.

Като цяло обаче в „Под игото" Иван Вазов не претрупва сюжета с подобни брутални сцени. Няколкото описани са силно въздействащи, рисувани с ярък натурализъм, като целта им е една - да покажат преките причини народът да живее в страх и примирение. Авторът отдава по-голямо значение на „инстинкта на роба", отгледан у българина, защото знае, че именно с този инстинкт ще е най-тежката борба. Вазов е убеден, че само ако българите победят робството в душите си, то борбата им за политическа свобода ще има някаква надежда. Но робският инстинкт е здраво залегнал в съзнанието на народа и примерите за това в романа са много.

Още в първата глава майката на бай Марко плаши едно от внучетата си с турците. Сцената е показателна - обикновено старците плашат децата с „таласъми" и „караконджули", докато в този случай заплахата визира хора. Вазов майсторски загатва, че в народното съзнание поробителите се явяват по-страшни дори от свръхестествените сили на злото. В диалога между бай Марко и майка му авторът изгражда антитеза, която доказва, че българите гледат на турците като на зла, нечиста сила: "... и нази са с турци плашили... нема да дойде благочестивото!"

В митичното съзнание на българина турчинът и злите сили са слети. Както в легендите, когато човек види с очите си злото в неговите превъплъщения и силите му изчезват

изсмукани, така и синът на бай Марко пада болен от треска при вида на стореното от Емексиз Пехливан. Вазов показва, че дълбоко вкорененият в душите на народа страх от турците с течение на стотиците години робство се е превърнал в почти суеверен страх. Подобен страх се появява, само когато изчезне всяка надежда и човек се чувства отчаян и безсилен.

Сцената във воденицата също е показателна. Когато разбира, че на вратата му тропа страшният Емексиз Пехливан, воденичарят се облива в пот - реакция на човек, изпаднал в безнадеждно положение и обхванат от страх. Мимолетният му порив да се противопостави със сила на натрапниците, изразен в посягането към брадвата, изчезва бързо, прокуден от поговорката "Преклонена глава сабя не я сече". Тази народна мъдрост, която бай Стоян решава да следва, сочи именно пътя на роба. Защото за пет века робство българинът е решил, че е по-важно да оцелее, макар и с цената на мъки и унижения, отколкото да запази човешкото си достойнство, което може да му коства живота. Този мотив ще стане водещ за основната идея на романа - как някои от героите /макар и съвсем малка част от тях/ успяват да преодолеят „инстинктите на роба" и чрез личния си избор да заменят принципа „живот в робство" със „свобода или смърт". Но това ще се случи чак в края на романа. В началото му бай Стоян е от героите, които предпочитат да „просят милост - от немилостивите". В обърканата му, лишена от гордост психика, дори бащинският му инстинкт се оказва недостатъчен да вдъхне кураж. Стига се до поредния абсурд - точно мисълта за беззащитната му дъщеря прогонва и последните остатъци от духа на воденичаря. Толкова дълбоко е залегнало примирението у него, че той избира да пусне турците и да се надява на пощада, въпреки че знае за деянията им, отколкото да се бие с тях. Най-страшното в цялата сцена е че воденичарят няма разумна алтернатива - той или ще остави да изнасят детето пред очите му, или ще трябва да умре, а дъщеря му пак няма да избегне насилието. Този вътрешен конфликт разкрива за пореден път абсурдната ситуация, в която робството поставя българския народ.

Ако се проследи развитието на този конфликт през творчеството на Вазов, логичният му завършек ще дойде заедно с израстването на народа до саможертвата в името на свободата, което е описано в одата „Кочо" от „Епопея на забравените". Кочо предпочита друг, абсурден на пръв поглед финал, който обаче е много по-логичен от човешка и морална гледна точка. Той знае, че носи отговорност за близките си и е готов да понесе цялата тежест на тази отговорност. При него, за разлика от бай Стоян, „инстинктът на роба" е прогонен безвъзвратно.

Героите от „Под игото" възприемат робството по различни начини. Тези разлики се дължат най-вече на нивото им на познание /било то плод на природна интелигентност или образование/ и социалното им положение. Далеч не всички герои са противници на

турците и тяхното присъствие. Някои от тях /като чорбаджи Юрдан, Кириак Стефчов и хаджи Ровоама/ дори се чувстват добре под султанското владичество. Вазов изгражда образи - антиподи на всеки един от тях - бай Марко, Бойчо Огнянов, Рада. Целта на автора е да изтъкне на преден план личния избор: макар и с еднакво социално положение и с еднакво трезв разум бай Марко и чорбаджи Юрдан правят коренно различен избор; Стефчов, който в никакъв случай не е глупав, е пълна противоположност на Огнянов и Соколов. Вазов максимално улеснява читателите в оценката им за героите - основен критерий за това, дали даден образ е „положителен“ или „отрицателен“ е именно отношението на героя към робството. Ако е против робството, той е „положителен“ - независимо от това дали е пияница /редактора/, дали е заслепен от утопични идеи /Кандов/, дали е с нисък морал /Милка/, или пък е прост и неук селянин /Боримечката/.

Масовостта, описана в „Пиянството на един народ“ /според патриархалните критерии/, говори колко е опротивяло турското иго на целия народ. За да може една идея да бъде прегърната и възприета от толкова много, различни по същността си хора, е нужна причина, която да е важна за всеки един поотделно.

Народът, който петстотин години само „яде, пие и прави деца“, се превръща в народ със собствено национално съзнание. Коренната промяна, настъпила у българина, Вазов показва и в главата „Новата молитва на Марка“. В нея бай Марко става свидетел на сцена, която доскоро е немислима - турчин слиза от коня си по нареждане на българин, след което бива яхнат той самият. И това се случва пред народа, който този път се смее на видяното. Това е същият народ, който на годишния изпит по история при думите на Събка се е смутил, поуплашил и почувствал неловко. Но този път хората са обхванати от едно по-ново „пиянство“, то е „пиянството“ на стремежа към свобода, а не на робството. Именно в това „пиянство на един народ“ се крие отговорът на въпроса на бай Марко: „Отде тая дързост у раята и тоя страх у господаря?“. Чрез въпроса, съставен от две антитези, Вазов внушава идеята, че ставащото е нещо напълно противоречащо на логиката.

Въпросът се превръща в парадоксален, защото не може „раята“ да е „дръзка“, а „господарят“ да усеща „страх“. Самият Вазов прави оценка на дните, през които тече подготовката на Априлското въстание: „Българският национален дух никога не се е вдигал до такава висота и надали ще се вдигне друг път...“. Писателят използва апосиопеза, за да покаже убеждението си, че времето, което описва, е уникално с духа си. То е време, в което главни действащи лица са не притежаващите здрав разум, а ония, за които бай Марко прошепва: „Лудите, лудите - те да са живи!“. Чрез думите на героя си Вазов препраща към стиха на Ботев:

...свестните у нас считат за луди...

Българинът толкова е свикнал с робството, че самата мисъл за свобода му изглежда като истинска лудост. Но тази лудост е така привлекателна и грабваща, че са съвсем малко тия, които могат да ѝ устоят. "Инстинктът на роба" се появява отново след избухването на въстанието и този път силата му е още по-голяма, защото лудостта изчезва, заменена от отрезвяване, което води със себе си страх и отчаяние. „Самата борба, която последва, не заслужава името си... тоя е чудовищен „крах" на най-светлите надежди...".

Иван Вазов на два пъти използва апосиопеза, за да покаже, че е важно ставащото преди, а не след въстанието. В премълчаването се крият събития, някои славни, а други - в по-голямата си част трагични и срамни. В дните на въстанието и след края му много от „положителните" герои се оказват обикновени уплашени хора, готови с радост да се разделят с току-що покаралата си национална гордост само за да оцелеят. Оказват се страхливци като господин Фратю, които заменят призивите за свобода с крясъци „Да живее негово величество султанът!", лишени от българско самосъзнание индивиди като чорбаджи Юрдан и Кириак Стефчов, които дори се оказват „спасители" на Бяла Черква; забравили клетвата си членове на революционния комитет /като поп Димчо/, които от страх не смеят да помогнат на довчерашните си другари; обезсърчени, отчаяни, излъгани в надеждите си въстаници, готови при пръв удобен случай да избягат, като оставят на башибозуците родната си Клисурса.

Примерите на героизъм се губят на общия фон от предателства и срамни деяния. Верни докрай на делото остават героите, които веднъж завинаги са прогонили робството от душите си. Те избират смъртта, защото тя е единствената възможност да запазят свободата си. Но това са хора като Огнянов и Соколов, които никога не са притежавали „рабска психика"; като Рада и Кандов, които пък са тласкани към саможертва от силата на любовта. Мнозинството от народа остава чуждо на подобна саможертва. Една от малкото жертви в Бяла Черква е бай Марко. Именно един от най-трезво мислещите и предани на българското герои бива предаден и отведен от турците.

Чрез подробното и детайлно описание на последвалите въстанието събития, Иван Вазов доказва основната си идея: че най-трудно се изменя онова, което е вътре в човека, че робството убива именно силата и желанието за личен избор и превръща народа в „рая", готова да побегне като стадо овце при най-малката опасност. Хората се

затварят още по-дълбоко в черупките си от страх и прекланят още по-ниско глава под сабята. Знаменателен е краят на романа: „Тоя луд /Мунчо/ беше единственият човек, който се осмели да протестира“.

Краят е горчиво ироничен. Вазов използва показателно местоимение, за да насочи вниманието към лудостта на героя, която обяснява липсата на страх. Лудостта на Мунчо не е същата „лудост“, която доскоро опиянява народа. Героят страда от психическо заболяване, което не позволява на инстинкта му за самосъхранение да работи. Това е причината той да е не един от малкото, а „единственият“, който се осмелява да надигне глас. В неговия протест няма нищо революционно - той е израз на гняв, заради убийството на човек, който му е близък по някакъв начин. Мунчовата психика, макар и болна, е по-чиста от тази на уплашените му съграждани. Героят изразява чисто човешките си чувства от смъртта на Огнянов и заради това е обесен. Единствената причина за тези чувства е сцената, при която Бойчо убива двамата турци и на която лудият е неволен свидетел. И подтикнат от този съвсем дребен мотив, Мунчо изразява по своеобразен начин протеста си, който се оказва фатален. След толкова предателства на уж случайни хора спрямо „апостола“ Огнянов, лудият е единственият, който остава докрай верен на „човека“ Огнянов.

В романа „Под игото“ Иван Вазов изследва и пресъздава задълбочено българския национален живот малко преди Освобождението. Българското общество по онова време е подчинено на турските поробители - то е общество, изградено от абсурди, в което законите се прилагат едностранчиво и избирателно, моралните ценности са изместени на заден план от сраха и желанието за оцеляване. В самата си основа обществото е абсурдно, защото на изграждащите го индивиди е отнето основното човешко право - правото на лична свобода. Това способства за изкривяване на отношенията между хората, които са лишени от свободния си избор. Като разкрива последиците от робството във физически и най-вече в духовен аспект, Вазов създава роман, който освен „най-български“ е и общочовешки. Проблемите в него могат да се разглеждат и извън историческия контекст на събитията, защото основната движеща сила на тези събития, както и основният критерий за оценка на разглежданите проблеми, са хората. Вазов изтъква, че моралните ценности на човека се оказват решаващи за духовното му израстване, за постигането на свободата. В същността си основните ценности и нужди на човека са еднакви навсякъде по света. А правото на свобода и собствен избор е първата и най-важна характеристика за човешкия живот.

